

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 5, 2017

Sayfa: 3266-3290

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[06-01-2017] – [29-12-2017]

İnsan Onuru – Şûrâ İlişkisi: Kur'an ve Sünnet Bağlamında Bir Değerlendirme

Tuğrul TEZCAN

Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof., Karabuk University, Theology Faculty

Orcid ID: 0000-0003-1751-203X

ttezcan@karabuk.edu.tr

Öz

'Şe-ve-ra' fiil kökünden türemiş olan ve bir konuda ehil bir kimsenin görüşüne müracaat etmek anlamına gelen Şûra-Meşveret-istişare köken itibarıyla insanlık tarihi kadar eski bir ilkeye işaret eder. Kur'an, İslâm öncesi Arapların gündelik hayatlarında ve zahiri anlamı kastedilerek kullandığı kelimeyi, sosyal ve bireysel hayatın vazgeçilmez bir ilkesi olan "danışma" anlamına yükseltmiştir. İslâmî literatürde siyasî kimliği öne çıkarılan yaklaşımlarla ele alınan kavram bu çalışmada gönül alma, değer verme, hatayı affetme, nabız ölçme gibi bireysel terapi yönü ağır basan bir çerçevede ele alınmıştır. Özellikle Hz. Peygamberin istişarelerinde bu yönün ağırlıklı olarak kendisini hissettirdiği örnekleriyle açıklanmıştır. Belki ilkenin bu zaviyeden değerlendirilmesiyle, yalnızlaşan insanların bireysel hayatına daha hızlı ulaşılmasına katkı sağlanabilecek ve sorunların çözümüne yardımcı olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şûrâ, Meşveret, İstişâre, Onur, Yalnızlaşma.

The Relation Between Dignity and *Shura* (Mutual Consultation): An Evaluation in the Context of Qur'an and Sunnah Abstract

Shura or *mashwarah* (i.e. mutual consultation) and another relevant term, *istisharah* (i.e. consulting the cognoscenti) all derive from the Arabic verbal root, namely "*sha-wa-ra*" and refer to a principle as old as history of mankind in terms of origin. The Qur'an has shifted the meaning of the word which the Arabs in the pre-Islamic era had used in its external (*zahiri*) sense to the counseling, an indispensable principle of social and individual life. This concept which has been addressed in the Islamic literature with approaches emphasizing political identity is dealt with in this study in a context, of which the aspect of individual therapy predominates by means of values and deeds such as appreciation, forgiveness, pleasing and taking soundings. Especially, the fact that in the consultations of the Prophet (pbuh), this aspect is mostly noticeable is explained through examples. The study by presenting an evaluation of the principle in that respect, would perhaps contribute to the swifter access to the personal lives of isolated people and assist in finding solutions to the problems

Keywords: Mutual Consultation (*Shura*, *Mashwarah*), Consulting (*Istisharah*), Dignity, Isolation

Giriş

İnsanın kendisine karşı duyduğu saygı, öz saygı, haysiyet, izzet-i nefis veya başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, gurur şeref¹ şeklinde tarifi yapılabilen *onur* kavramının öncelikle insana nisbet edilerek tanımlanması dikkat çekicidir. Sonrasında ise yine içinde insan olan kurum ve benzeri oluşumlara yücelik, şeref kazandırmak için kullanılması² da anlamlıdır. “Şerefü'l-mekân bi'l-mekân”, mekâna şeref kazandıran, o mekânda bulunan şerefli, onurlu insanlardır, meâlindeki kelâm-ı kibâr, onurun insan üzerinden mekana tesir edişinin veciz bir ifadesidir. İnsan, en güzel bir surette yaratılmış³ ve şerefli kılınmıştır.⁴ Belki de bu şerefın kaynağı Allah Teâlânın kendi ruhundan insana üflemesidir.⁵ Fakat insana verilenler bunlarla sınırlı değildir.⁶ Yani insan beden ve ruh yönüyle kemâl sıfatlara hâiz bir şekilde yaratılmıştır. Fakat insan için en önemli gerçeklik yaratılıştan sahip olduğu şerefini, onurunu vb. değerlerini koruyup koruyamadığıdır. Bu noktada da insan yalnız bırakılmamış, Peygamberler ve kutsal kitaplarla fitratını koruması için yardımcı olunmuştur. İşte biz de çalışmamızda insanın yaratılışıyla birlikte sahip olduğu onur ve şerefini korumasına yardımcı olacak ilkelere birisi olan şûrâ-meşveret- istişâre üçlüsüne Kur'an ve Hadis bağlamında yaklaşım, insan onuruna yansıyan durumları tesbit etmeye çalışacağız. Bu kavramın siyasî okunuşundan farklı olarak insan onuruna katkısı yönüyle ele alınmasında toplum içinde yalnızlaşan bireyin ilgiye muhtaç durumunun payı büyüktür. Zira küreselleşen dünyamızda maddi refahın artmasına bağlı olarak insânî ilişkiler gündün günden zayıflamış, kalabalık içinde yalnızlık yaşanılır olmuştur. İnsanı içine düşüğü bu girdaptan kurtaracak birçok yol, yöntem elbette mevcuttur.⁷ İşte tam burada önemli bir Kur'ânî ilkedden bahsederek farkındalık oluşturmayı, bireysel ve de sosyal sorunlarla baş etmede dînî bir referans olarak kullanılabilmesine imkan vermesi için teorik alt yapısına katkı sunmayı arzu ettik. Bunun için şûrâ kavramının paydaşları olan

¹ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, (Ankara: T.D.K, 1988), c. II, s. 1111.

² Onur kurulu, onur üyesi, onuruna bir şey vermek, vb. ayrıntı için bkz. Komisyon, *Türkçe Sözlük*, c. II, s. 1111.

³ Tin 95/4.

⁴ İsrâ 17/70.

⁵ Secde 32/9.

⁶ Kur'an-ı Kerim'de insanın yaratılışına dikkat çeken, ona verilen nimetlerden bahseden ayetler vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: İnfitâr 82/6-7., Bakara 2/269, Enfal 8/22, Yunus 10/42, Rad 13/19, Bkz. Nahl 16/78, Mü'min 23/78, İbrahim 14/34.

⁷Yalnızlık bir sonuç olarak düşünüldüğünde bu sonuca sebep olan birçok sebep sıralanabilir. Bu sebepleri yüksek lisans ve doktora seviyesinde inceleyen onlarca çalışmaya tez.yok.gov.tr adresinde “yalnızlık” kelimesinin taratılmasıyla ulaşılabilir. Fakat yalnızlıkla başa çıkmada dini referansların kullanılması ile ilgili yeterli sayıda bir çalışmanın olmadığı esefle gözlenmektedir. Bu alanda sadece Semra Sarı Çam tarafından *Yaşlılık Döneminde Yalnızlıkla Başa Çıkmada Dînin Rolü* başlıklı yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

müşâvere ve istişârenin Kur'an ayetlerindeki bağlamları, hadislerde uygulama şekilleri ve tavsiyeler, insan onur ve şerefine katkısı yönünden tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Bu süreçte önce "şûrâ / شورى" kelimesinin kökü olan "Şe-ve-ra / شور" fiilinin anlamları üzerinde durulacak, sonra Kur'an'da Şûrâ'ya benzer örnekler ve Sünnette Şûrâ'dan yansıyanlar üzerinde durularak inceleme sürdürülecektir.

A. "Şe-Ve-Ra" Fiil Kökünün İfade Ettiği Anlamlar

Şûrâ'nın "Şe-ve-ra" fiil kökünün farklı kelime gruplarıyla kullanımından doğan anlamları üç madde altında toplanabilir.

1. "Şâra'l- asele, şevran, şiyâran ve şiyâraten/ شَارَ العَمَلِ وَشِيَارًا شَوْرًا - شِيَاةَ", şeklinde kullanımları bulunan "Şe-ve-ra" kökü, Arapların gündelik yaşamlarında "şevra'l/ asel" terkihiyle kullanıldığında "balı bulunduğu gizli ve kuytu yerden çıkarmak" anlamını ifade etmektedir. Şûrâ kelimesinin söz konusu terkihin ihtiva ettiği mânâ ile anlam yönünden bir ilişkisinden bahsedilebilir. Çünkü şûra ile "bal" gibi kıymetli ve gizli olan görüşler açığa çıkarılır.⁸

2. "Şâra'd-dâbbete / شَارَ الدَّابَّةَ" ifadesinde geçtiği gibi şâ-ra'nın *ed-dâbbetü* ile kullanılmasıdır. "شَرَّتِ الدَّابَّةَ / Şürtü'd-dâbbete" ifadesi bir hayvan pazarında, hayvanın yürütülmesi, koşturulması bu sayede özelliklerinin ortaya çıkarılmasını anlatır. Yani satın alınmak istenen hayvanın ilk bakışta görülmeyen bir kusurunu veya meziyetini tesbit etmeye yönelik bir ameliyettir.⁹

3. "Şe-ve-ra/ ش-و-ر" kökünden türemiş bir isim olan "Eş-Şevratü ve'ş-Şâratü/ الشورة والشارة" kelimeleri de "er-Racülü/ الرَّجُلُ" ile kullanıldığında ise,

⁸ Ebu'l- Huseyn Ahmed, İbn Faris, *Mücmelü'l-Lüga*, (thk. Züheyr Abdu'l Muhsin Sultan, Beyrut: Müessesetü'r- Risâle, 1986) c. I-II, s.515-516; Muhammed b. Yakub b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer, Ebu Tahir Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, (Bulak: Matbaat'ü- Mîriyye, ts.), c. I, s. 444; Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed Zemaşerî, *Esâsül-Belâga*, (Kahire: Daru'l-Kütüb, 1972), c. I, s. 251; İsmail b. Hammad Ebu Nasr el- Fârâbî el- Cevherî, *es-Sihâh*, (thk. Şihâbüddin Ebû Amr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998/1418), c. I, s. 372; er-Râgıb el-Esfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, (thk. Muhammed Halil Aytânî, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, ts.) s.273; Muhammed ibn Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Daru's-Sâdır, ts.) c. IV, s. 434.

⁹ Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmîrâî, y. y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.) c. VI, s. 281; El-Heravî, *Tehzîbü'l-Lüga*, (thk. Muhammed 'İvaz Murîb, 1.bs. Beyrut: Dârü'l-İhyâ'î't-Türâsî'l-Arabî, 2001), c. XI, s. 277; el-Cevherî, *es-Sihâh*, (thk. Ahmet Abdü'l-Gafur Attar, Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), c.II, s. 407; İbn Faris, *Mücmelü'l-Lüga*, c. I-II, s.515-516 ; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, c. I s.444 ; Zemaşerî, *Esâsül-Belâga*, c. I, s.251; İsmail b. Abbâd Es-Sâhib, *El-Muhît fi'l-Lüga*, (Şın, lam, elif, ye' babı, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994), c. II, s.179; Râgıp, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, s. 273; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 434.

kişinin kılık, kıyafet ve şekil güzelliği belirtilmiş olur.¹⁰ Arap kültüründe bu durum şu ifadelerle yer alır: “إنه لحسن الشورة والشارة، إذا كان حسن الهيئة” yani kişinin “Endâmı güzel, yakışıklı olduğunda, O kılık kıyafeti güzel yakışıklı bir kimsedir” denilir.¹¹ Burada gözden kaçırılmaması gereken husus, insanların güzelliklerinin kıyafetleriyle ortaya çıkmasıdır. Dolayısıyla insanın fiziki güzelliğini ortaya çıkararak aracı unsur kıyafet olmuştur.

Bu üç örneğin ortak özelliği; “İnsanlar için gizli, kapalı olan, erişilmesi ilk etapta zor olan hususların bir araç vasıtasıyla ortaya çıkarılmasının ifade edilmesidir.” Birincisinde, mişvâr denilen bir alet yardımıyla, ikincisinde, yürütme veya koşturmayla, üçüncüsünde de güzel kıyafet vasıtasıyla gizli ve değerli olan şey ortaya çıkarılmaktadır.

B. Şûrânın Terim Anlamı

Şûrâ, istişâre ve müşâvere kelimelerinin yerine de kullanılmaktadır.¹² Müşâvere bu anlamda iki veya daha fazla kişi arasındaki fikir alışverişini ve sonuç itibarıyla saklı ve değerli olan bir görüşün ortaya çıkmasını ifade eder.¹³ Zemahşerî (ö.538) ise şûrâyı “meşveretin gerçekleştiği yer olarak tanımlar ve “Ve iz hum necvâ”¹⁴ ifadesini şûrâ bağlamında değerlendirerek,

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, c. IV, s. 434.

¹¹ İbn Sikkît, *Kitabu'l-Elfâz*, 1.bs. (thk. Fahreddin Kabâve, Lübnan: 1998, Mektebetü Lübnân Nâşirun), c.I, s.150.

¹² Şûrâ, Müşâvere ve İstişâre/ Meşveret kelimeleri ortak anlama sahip olarak kabul edilmekle beraber, bazı dil bilgileri bu kelimeler arasındaki nüansa dikkat çekmişlerdir. Mesela, şûra ile meşveret arasındaki fark şöyle ifade edilmiştir: “Şûrâ ile ilgili ayetlere dikkatli bir şekilde bakıldığında şûrâ kelimesinin delâlet ettiği şey ile meşveret kelimesinin delâletinin farklı şeyler olduğunu görülür. Şûrâ, devlet başkanının zorlaması olsun veya olmasın bir kimsenin bir konudaki görüşünü almayı ifade eder. Görüşün kuvvetli bir delille desteklenmesi yeterlidir. Yasama ile ilgili işlerde olduğu gibi görüşün doğruluğundan çok delilin kuvvetli olmasına bakılır. Fikrî ve sanatsal işlerde olduğu gibi görüşün doğruluk yönü tercih edilmez. Şûrâ bu yönüyle her türlü iş için uygun genel bir tabir durumundadır. Meşveret ise Nass hakkında devlet başkanının isteği üzerine bağlayıcılığı olan görüş alınmak üzere icra edilir. Bu durum şûrâ'nın meşveretten daha genel olduğunu göstermektedir. Hüseyin Muhammed el- Mehdi, *Saydü'l-Efkâr fi'l-Edebi ve'l-Ahlâk ve'l-Hükmi ve'l- Emsâl*, (Yemen: Daru'l-Kütüb, 2009), c.II, s. 33-34; Kelimeler arasında farkın olmadığını söyleyenler ise, “şûrâ'nın meşûra (مشورة) dan mef'ûle (مشورة) vezninde geldiğini, mef'ûle (مشورة) vezninde gelme ihtimali olmakla beraber gelmediğini, böylece el-meşveretü (المشورة) kelimesi, şâvera (شاور) fiilinden masdar olan müşâvereten (مشاورة) kelimesi ve de kendisinden meşveret istemek anlamında kullanılan istişâre (استشارة) kelimeleri aynı anlama gelen kelimelerdir.” Demişlerdir. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Mursî, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam, thk. Abdu'l-Hamid Hindâvî, 1.bs. (Beyrut, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), c. VIII, s. 119; Nisvan b. Said el-Humeyrî el-Yemenî, *Şemsu'l-Ulûm ve Devâmü Kelâmi'l-Arabi mine'l-Kulum*, thk. Huseyn b. Abdillâh el-Umrî, Mutahhar b. Ali el-İryânî, Yusuf Muhammed Abdullah, 1.bs. (Beyrut; Dimeşk: Daru'l-Fikri'l-Muasır; Dâru'l-Fikr, 1999); Ebû Hayyan, Esîru'd-Din el-Endülüsî, *Tuhfetü'l-Erib bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb*, thk. Semîr Meczûb, 1.bs. (Mektebetü'l-İslâmî, 1983), c.I, s. 185; ez-Zebîdî, Tacu'l-Arûs, ez-Zebîdî, (y.y., Dâru'l-Hidâye, ts.) c. XII, s. 257. Bu sebeple biz de incelemelerimiz esnasında Şûrâ-Meşveret-İstişâre kelimelerini, ortak anlam olan, bir konuda ehil bir kimsenin görüşüne müracaat edip, görüşünü almak anlamında kullanacağız.

¹³ Hasan Diyâu'd-Din Muhammed İtr, *eş-Şûrâ fi Da'vi'l-Kur'ânî ve's-Sünne*, 1. bs., (y. y: Dâru'l-Buhûs, 2001), s.30.

¹⁴ İsrâ 17/47.

mütenâcîn kelimesinin *şûrâ* içinde yer alan *şûrâ ehlini* yani *müteşâviri* ; *necvânın* da *şûrâ'yı* karşıladığını" ileri sürer.¹⁵

Kelimenin terim anlamıyla ilgili açıklamalar yapan bazı dilci ve müfessirlerin bazı anlamlar üzerinde uzlaştıklarını söylemek mümkündür. Bu anlamlar: "Karşılıklı müzakere ile belirli bir görüşün elde edilmesi veya hakkında müşavere yapılan iş"¹⁶, "Herkesin sahip olduğu birikimden bir hakikatin ortaya çıkması için bir iş üzerine icimâ"¹⁷ ve "Kendisinde doğru görüş olduğu bilinen bir kişiye bir amelin arz edilmesi, o kişinin de meydana gelmesi halinde istenilen faydaya götürecektir görüşünü söylemesi"¹⁸ şeklindedir.

Görüldüğü üzere *şûrânın* terim anlamına yönelik açıklamalarda bulunanlar, aynı kökten türemiş *müşâvere*, *şûrâ*, *istişâre* ve *icmâ*¹⁹ kavramlarına atıfta bulunmaktadır.

Kıymetli şeyleri elde edebilmek veya zor bir meselenin üstesinden gelebilmek elbette normalden daha çok gayret göstermeyi gerektirir. Mahiyeti ve kıymeti konusunda herkesin bilgi sahibi olduğu balın, bulunduğu yerden zarar verilmeden, özelliği bozulmadan çıkarılması nasıl mâhir bir el gerektiriyorsa, aynı şekilde bir şahsı ya da bir toplumu hassasiyetlerine dikkat ederek incitmeden problemlerine çare üretmek ve fayda üretecek sürece yönlendirmek ancak işin ehli olan kişilerle yapılacak *müşâvereye* bağlıdır. *Müşâvere* sonucu ortaya çıkan doğru veya hakikat ise onurlu bir hayata imkân sağlayacaktır.

Şimdi onurlu bir yaşam için hakikat üreten *şûrâyı* Kur'an bütünlüğünde incelemeye çalışalım.

C. İnsan Onuru - İstişâre İlişkisi Bağlamında Kur'an İfadeleri

Kur'an-ı Kerim'de *istişâre* meselesine doğrudan atıfta bulunulan durumlarda kelimeler emir,²⁰ tavsiye²¹ ve sıfat²² niteliğinde ifadeler olmakla birlikte, dolaylı yollardan *istişâre*ye atıfta bulunulanan ifadelerin de olduğu görülmektedir. Bu sebeple önce *istişârenin* insanî ilişkilerde sahip olduğu

¹⁵ Zemahşerî, *Esâsül-Belâğa*, c. I, s.251.

¹⁶ Râğıp, *Müfredât*, (Kahire: 1381), s. 270.

¹⁷ İbn Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Kahire: 1957), c.I, s. 297.

¹⁸ Tahir b. Aşur, *Et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (Tunus: ed-Dârü't-Tunûsiyye,1984), c.XXV, s.112.

¹⁹ 'İcma' kavramı, *müşâvere*' den mahiyet itibariyle farklı olduğundan, doğrudan incelemeye alınmamıştır. İcmâ'nın mahiyeti için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, "İcma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), (İst: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), c. XXI, s. 417- 431.

²⁰ (...) **Ve şâvirhum fi'l-emr.** Al-i İmran 3/159.

²¹ (...) **Ve teşâvürin 'an terâdın.** Bakara 2/233.

²² (...) **Ve emruhum şûrâ beynehum.** Şûrâ 38/42.

yeri tesbit bağlamında bu kelimeye delâlet eden ifadeleri, sonra da doğrudan Kur'an-ı Kerim ayetleri içinde yer alan şûrâ ifadeleri incelenecektir.

1. Kur'an Kıssalarında İstişâre Benzeri İfade Biçimleri

Şûrânın varlığını gösteren ifade biçimlerini Kur'an kıssalarında görmek mümkündür. Bu ifade biçimlerinden birisi Naml suresinde, Hz. Süleyman ile Belkıs arasında cereyan eden diyalogda yer alır. Diyalogun ilgili kısmında “ قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ الْأَقْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُون ” / Kâlet yâ eyyuhel meleü eftunî fi emrî” şeklindeki ifadenin²³ “ أَشِيرُوا عَلَيَّ فِي أَمْرِي ” / Eşîrû aleyye fi emrî” yani *müşâvere yapmak* anlamına geldiği müfessirler tarafından ifade edilmektedir. Meselâ, Taberî (ö. 224-310) “ أَشِيرُوا عَلَيَّ فِي أَمْرِي ” / Eşîrû aleyye fi emrî” ifadesini, “...Bana bırakılan bu yazı sahibinin işi hakkında benimle *istişâre* edin, bana görüşlerinizi bildirin, şeklinde yorumlamış, *meşveretin fütüyâ* ile ifade edildiğini söylemiştir.”²⁴ İbn Abbas (ö.68), “...Bana ondaki doğru olan yönü açıklayın, yapılması gereken şeyi söyleyin,” anlamına geldiğini ifade ederken,²⁵ Zemahşerî (ö.538) *fetvâ* - *şûrâ* ilişkisini kurmaya çalışmıştır. “...Fetvâ kelimesinin istiare yoluyla “yaş bakımından genç anlamına gelen *fetâ* kelimesinden türetildiğini söylemiştir. Burada *fetvâ*dan maksat ise görüş ve tedbir bakımından düşündükleri şeyi melikeye söylemeleridir.”²⁶ Bu yorumlardan anlaşılan şey, *fetvânın* anlam yönünden genişletilerek *meşverete* benzetilmesidir. Benzer açıklamaları Bikâî (ö. 885) de yapmıştır.²⁷ Bikâî, *fetvâ* ile *meşveret* arasındaki ilişkiyi melikenin yönetim anlayışına bakarak, “Melike, önemli - önemsiz bütün işlerinde müşavere yapardı. Bu müşaveresiyle *melesinin* gönüllerini hoş kılmak, onları yüceltmek, onlara ikramda bulunmak ve değerli olduklarını onlara hissettirmek istiyordu.”²⁸ demiştir.

Netice itibariyle Müfessirler, “ أَقْتُونِي فِي أَمْرِي ” / Eftûnî fi emrî ” ifadesinin *müşâvere veya istişâre yapmak* anlamına geldiğini açıklamışlar, bir konuda bilgi istemek anlamına gelen *fetvâ* ile de ilgi kurmayı denemişlerdir. Buradan hareketle adı *şûrâ* değilse bile yapılan iş özü itibariyle *şûrâ*dır. Kıssada arz edilen önemli bir başka yön de melike tarafından alışkanlık haline getirildiği

²³ Naml, 27/32.

²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyan an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir, y. y.: Müessesetü'r-Risale, 2000), c. XIX, s.453.

²⁵ İbn Abbas, *Tenvîru'l-Mikbâs Min Tefsîr-i İbn Abbâs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan), s. 318.

²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s.364.

²⁷ Bkz. Ebü'l-Hasan Burhane'd-din İbrâhim b. Ömer b. Hasan el-Bikâî, *Nazmu'd - Durer fi Tenâsubi'l-Ây-i ve's-Süver*, (Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârifî'l- Osmâniyye 1398/1978), c.VI, s.123.

²⁸ Bikâî, *Nazmu'd - Durer fi Tenâsubi'l-Ây-i ve's-Süver*, c.VI, s.123; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 364 ; Beydâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, c. II, s. 45.

söylenen *şûrânın mele* olarak ifade edilen *danışma kurulunun* gönüllerini hoş etmek, onlara değer verdiğini hissettirmek ve ikramda bulunmak amacıyla yapıldığının söylenmesidir. Yani *şûrânın* moral yükselten motive edici, onurlandırıcı yönünün öne çıkarılmasıdır. *Şûrânın* bu yönünün göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çünkü insan kendisine değer verildiği, sözünün geçerli olduğu kişi ve kurumlarla ilişkisini sürdürür. Kendisinin yok sayıldığı, umursanmadığı bir ortamda bulunmayı asla tercih etmeyecektir.

İfadenin *şûrâ* anlamına geldiğinin bir başka göstergesi ise ayetin devamında bulunan “ مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ / Ma küntü kâtiaten emran hattâ teşhedûn.” (Sizler görüş bildirmedikçe ben hiçbir işi kesip atmadım) kısmıdır. Bu kısım müfessirler tarafından aynıyla *şûrâ* olarak yorumlanmıştır. Meselâ, Zemahşerî (ö. 538), İbn Mesud’un (ö. 32/652-53) kıraatında “ قَاطِعَةً / Kâtiaten ” ifadesinin “ قاضية / Kâdiyeten ” şeklinde yer aldığını ve “ لا أبت أمرا إلا بمحضركم - Lâ ebüttü emran illâ bi muhdarikum ” yani “Siz gelmedikçe hiçbir işi sonlandırmam” anlamına geldiğini söylemiş, bu ifadeyle Belkıs’ın *müşâvereye* önem veren,²⁹ danışmanlarının görüşlerine müracaat etmeden nihaî kararını vermeyen bir melîke olduğunun isbatı olduğunun altını çizmiştir. İbn Abbâs (ö.68/687-88) da daha açık bir ifadeyle bunun *müşâvere* anlamına geldiğini ve istibdâdî davranmaktan kaçındığını belirtmiştir.³⁰

Kurtûbî, (ö. 671) ise Neml 27/32-33. ayetlerde ifade edilen istişâre durumunu satır aralarından çıkarılabilecek üç hususla açıklayarak konuyu toparlamıştır. “Birincisi, Melîke’nin kendilerine danıştığı ve sayıları binleri bulan prenslerin varlığından bizi rivayetler aracılığıyla haberdar etmesi.³¹ İkincisi, bu ayetin ister görüşlerden yardım istemek, isterse dostlarla iyi geçinmek için olsun *istişârenin* sıhhatine işaret etmesi.³² Üçüncüsü de, komutanların güçlerini ortaya koyan açıklama yapmış olmalarına rağmen sorunu onların bakış açılarına sunmasının bir liderin üslenmek durumunda kalacağı sorumluluğu, aynı zamanda danışmanları olan komutanlarına hissettirmek istemesine işaret eder. Melîke’nin bu tavrından kavmi için korku, Hz. Süleyman için de saygı hissettiği söylene de ³³ Melîke onların neye sahip olduklarını öğrenmedikçe, kararlılıklarının derecesini bilmedikçe, basiret üzere olamazdı. Belki kendi görüşüyle istibdât eder, onları itaate zorlar, onların işlerini takdir etmek konusunda müdâhil olurdu. Aksine,

²⁹ Zemahşerî, *Esâsül-Belâga*, c. V, s.77.

³⁰ İbn Abbâs, *Tenvîru’l-Mikbâs Min Tefsîri İbn Abbâs*, s. 318.

³¹ İbn Abbâs vb. alimler bazı rivayetlerde Melîke’nin bin adet *Kayl*’i (Prens) bulunduğunu söyler ve *Kayl* sayısı on iki bine çıkarılır. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi’l-Kur’an*, 2. bs. (thk. Ahmed Berdûnî, İbrahim İtfiyişi, Kahire: Dâru’l-Kutûbi’l-Mısriyye, 1964), c. XIII, s.194.

³² Kurtubî, c. XIII, s.194.

³³ Kurtubî, c. XIII, s.195.

onlarla müşavere etmesi ve görüşlerini alması, onların güç, kuvvet ve cesaretleri hakkında bilgi edinmesine yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bir lider olarak, her şeyin güçle çözülemeyeceğini gösteren önemli bir ilm-i siyâse dersi vermiştir.³⁴

Belkıs'ın danışmanlarıyla önemli bir konuda fikir alışverişinde bulunması yani *istişâre*de bulunması, *şûrânın* en eski uygulamalarına dair önemli bir kanıt olmakla beraber bizce daha da önemlisi *şûrânın* insanların niyetlerini, gizledikleri düşüncelerini açığa çıkarmak, onlara değer verip onurlandırmak için çok önemli bir iletişim şekli olmasıdır.

Sonuç itibariyle şunları söylemek mümkündür: Bu görüşme, *şûrânın* kökeninin eskiye dayanan, insanî, idârî, askerî bir örf olduğunun önemli bir delilidir. Mahiyeti itibariyle de insanların gönüllerini almak, onurlandırmak, niyetlerinin ve imkânlarının (akıl ve fizik gücü) mahiyetini tespit etmek, insanlarla iyi geçinmek, aynı zamanda görüşlerinden istifade etmek niyetiyle icra edilmiştir.

Diğer bir örnek ise, “ إِنَّ الْمَلَائِكَةَ يَتْلُونَ بِكَ لَئِيْلُوكَ / İnne'l- melee ye'temirûne bike liyaktuleke” (Ey Musa, mele³⁵ seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar) ifadesidir. “ يَا تَمْرُوكَ / Ye'temîrûne bike” ifadesindeki “ اِتْمَرُوكَ / i'temera” fiiline bakıldığında, “e-m-r” fiilinin iftiâl babıyla ifade edildiği ve “ اِتْمَرُوكَ الْقَوْمُ، وَتَأْمَرُوا / İ'temera'l- kavmü ve teâmerû” şeklinde kullanıldığı görülür. Yani “Kavim, topluluk görüşme, münazara yaptı, bazısı bazısına emretti” demektir.³⁶ Birbirlerine emretmelerini, fikirlerini birbirlerine dayatmaya, kabul ettirmeye çalışmaları olarak anlamak da mümkündür. Çünkü *i'timârın* bir anlamı da “Kendi reyî ile istibdât etmek, kendi görüşünde başına buyruk davranmaktır.”³⁷ Ebû Ubeyde (ö. 209/824) Mecâzü'l- Kur'ân'ında ifadenin *müşâvere* ile ilgisini şöyle açıklar: “Esasen komplo kurmak ve entrika çevirmek anlamına gelen “ye'temirûne bike” ifadesi mecâzen, “ يَهْمُونَ بِكَ وَيَتَوَامَرُونَ / Yuhimmûne bike, yeteşâverûne fike veya yetevâmerûne fike ve yerteûne ” olarak yani “Sana bir şeyler yapmayı tasarlıyorlar, senin hakkında müşâvere, mütâlaa yapıyorlar” anlamına gelir. O bu görüşünü şair Nemr b. Tûleb'in “ أَرَى النَّاسَ قَدْ أَحْدَثُوا شَيْمَةً ... وَفِي كُلِّ حَادِثَةٍ يُؤْتَمَرُ / Era'n-Nase gad ehdesû

³⁴ Kurtubî, c. XIII, s.195.

³⁵ “Mele: Bir görüş üzerinde bir araya gelenler, gözleri, görüş ve duruşları itibariyle, kalpleri saygınlık ve heybet yönünden dolduran ileri gelen topluluk anlamlarına gelir. Mele'nin anlamları için bkz. Rağıp el-İsfehânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları sözlüğü*, Terc: Abdülbâkî Güneş, Mehmet yolcu, 3.bs. (İstanbul: Çıra yay. 2012), s.1012-1013.

Kur'an-ı Kerim'de “Mele”nin geçtiği yerler için bkz. “Bakara 2/246; A'raf 7/66,90,75,88,109,127,103; Hud 11/27,97; Yunus 10/88,75,83, Mu'mininun 23/46; Kasas 28/32,38,20; Zuhuruf 43/42; Yusuf 12/43; Neml 27/29.

³⁶ El-Heravî, *Tehzîbü'l-Lüğa*, c.XV, s. 211.

³⁷ Sâhib ibn Abbad, *El-Muhit Fil-Lüğa*, c. II, s. 444.

şîmeten ve fî kulli hâdisetin yu'temeru"³⁸şiiriyle delillendirir. (*İnsanların her vukû bulan hadise hakkında görüş alış-verişinde bulunulması şeklinde yeni bir huy edindiklerini görüyorum.*) Ebû Hilal el-Askerî (ö.395) ise, "e-me-ra" kökünden hareketle *müşâvere* ile bağ kumaya çalışır. "Emâre, görünen bir alamettir. Bu kelimenin aslının *zuhur* olduğunu gösterir. Bir şeyin bollaşması da *emr* ile ifade edilir. Bollaşma ise *şe'n/iş/oluşun* ortaya çıkmasıdır. Bu sebeple meşveret *emâre* diye isimlendirilmiştir. Çünkü rey-görüş onunla ortaya çıkar. Bir topluluk müşavere yaptığında da "التمر القوم / İ'temera el-kavmü" ifadesi kullanılır."³⁹demiştir. Kurtubî (ö. 671), "i'temera" fiilinin geçtiği ayetlere yaptığı atıflarda⁴⁰ bu fiilin "karşılıklı anlaşmayı" ifade etmesine vurgu yapmakla beraber Firavun ve danışmanlarının kendi aralarındaki anlaşmalarının Hz. Musa'yı öldürmeye yönelik "لِيَقْتُلُوكَ / Li yaktuleke" olduğunu belirtir.⁴¹ Dolayısıyla böyle bir anlaşmanın Talâk suresi 6. ayette olduğu gibi maslahat üzerine bir anlaşma olmayıp komplo için oluşturulduğu ortaya çıkar. Bu sebeple Kurtubî (ö. 671), *müşâvere* - *mu'temer* arasındaki ilgiyi doğrudan ifade etmese de dolaylı olarak aralarında sadece şekil benzerliğinin olduğunu ifade etmiş olur.

Müşâvereden maksadın hak ve gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamak olduğunu düşündüğümüzde "يَأْتَمِرُونَ بِكَ / ye'temirûne bike" ifadesinin kötü amaçların gerçekleşmesine imkân sağlayan bir iletişim şekli olduğu kanaatine ulaşılır. Böylece Kurtubî'nin "i'timâr" ifadesine "şeklen müşavere" demesinin de haklılığı ortaya çıkmış olur.

Üçüncü olarak da "Necvâ" ifadesini değerlendirip bu bahsi sonlandıracağız. Enbiya 21/3. ayetteki "وَأَسْرُوا النَّجْوَى / ve eserru'n- necvâ" ifadesi incelediğinde sır ve necvâ'nın mahiyetiyle ilgili açıklamaların öncelikli olarak ele alınması gereklidir. Bu bağlamda bu iki kelimenin aralarındaki benzerlik ve farklılıklar şöyle ifade edilebilir:

"النَّجْوَى / Necvâ," konuşmanın karşılıklı oluşunu ifade etmesiyle التَّنَاجِي / *tenâcî*dir. *Tenâcî* ise gizli olması sebebiyle *sırdır*. Enbiya 21/3'te belirtilen *necvâ* da bu yaklaşımı destekler. Yani bu ayet, bir topluluğun aralarında

³⁸ Ebu Ubeyde Ma'mer b. Müsenna et-Teymî el-Basrî, *Mecâzu'l- Kur'ân*, (thk. Fuat Sezgin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1981), c. I, s. 92.

³⁹ Ebû Hilâl El-Askerî, *Furûku'l-Lugaviyye*, (thk. Hüsâmeddin Kutsî, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), c. I, s.70.

⁴⁰ Kurtubî, c. XI, s. 202; c. XIII, s.162, 262, 266; c. XV, s. 306.

⁴¹ İbn Mes'ûd El-Begâvî de aynı görüştedir. Bkz. El-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, (thk. Muhammed Abdullah En-Nemr, Osman Cuma Dâmiriyye, Süleyman Müslim El-Harş, y. y.: Dârü't-Tayyibe, 1997), c. II, s. 199.

gizlice konuşmalarını haber verir.⁴² Bu anlatılanlar *necvâ* ile *sır* arasındaki benzerlik veya yakınlık ilişkisini açıklarken, Mahir bir dilci olan el-Askerî (ö.395), *necvâ* ile *sır* arasındaki farkı şöyle ifade eder: “Necvâ, arkadaşınla yaptığın gizli konuşmanın ismidir. Sanki sen o konuşmayı başkaları duymasın diye uzaklaşırsın. Bu sebeple *necvâ* kelimesinin manasında asıl olan *rif'attir*, yani *yüksekliktir*. *Yayla* diye isimlendirilen yeryüzünün yüksek kesimlerine de *necvâ* denmektedir. Musa'nın Rabb ile konuşmasının *münâcaat* diye isimlendirilmesi (insanlardan uzak ve Sînâ dağı gibi yüksek bir yerden hitabı) bu sebeptir. *Sır* ise, bir şeyi nefiste gizlemektir. Bir sütre veya duvar ile gizlenirse *sır* olmaz. Bu şekilde konuşmalara *sır* denmesi, *necvâyâ* teşbih edilmesi sebebiyledir. *Necvâ* kelimelerden oluşur. *Sır* ise mânâdan ibarettir. *Sır*, mânânın dışında da mecazî anlamlar taşıyabilir.”⁴³

Sır ve *necvânın* birlikte kullanılmasının anlamı ise “aralarında cereyan eden konuşmanın çok gizli oluşunu” göstermektedir.⁴⁴ Bu anlamı Zemahşerî “Gizlilikte en üst seviyeye ulaşmak/ mübâlağa” olarak ifade etmiştir. Bu sayede kimsenin kendilerinden ve konuşulandan haberdar olmaması istenir.”⁴⁵ Gizliliğe işaret eden bir başka düşünür Tibrizî, *müşâvere* ile ifade arasındaki ilişkiyi açıklamak için *eserrû* ifadesinin *ve eserru el-hâdise* de olduğu gibi *gizlilik* için kullanıldığını, çünkü bu şekilde sözü gizlemenin *teşâvur* durumunda söz konusu olduğunu ve genellikle *müteşâvirlerin* düşmanlarından sırlarını gizlediklerini belirtmiştir. Mekke'li Müşriklerin Mü'minleri sınamak için sırlarını gizlediklerini, Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara sorular yönelterek açıklama talep ettiklerini ve bu sayede onların Hak üzere olup olmadıklarını anlamak istediklerini de bu konu çerçevesinde değerlendirmiştir.⁴⁶

Necvânın bir topluluğun aralarında gizli konuşma olması yönüyle *müşâvere* olarak yorumlanması, *gizli olmasıyla da sır*ra benzetilmesi, *sır*rın da *müşâvere* durumunda takınulan bir tavır olması gibi kelimeler arasındaki ilişkilerle *necvâyâ müşâvere* anlamı vermek mümkün gözükmeyle beraber *necvânın* geçtiği ayetlerde⁴⁷ bu kelimenin *şer ve şeytanca işlerin icrasını* haber veriyor olması sebebiyle kelimenin *müşâvereyi ancak gizli ve topluca görüşme*

⁴² İbn Seyde el-Mursî, *el-Muhassas*, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1996), c. IV, s. 479.

⁴³ El-Askerî, *el-Furûku'l- Lüğaviyye*, c. I, s. 533

⁴⁴ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Sami b. Muhammed Sellâme, y. y.: Dâr-u't-Tayyibe, 1999), c. V, s.332; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (3.bs. Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420) c. X, s. 494; Mukâtil, *Tefsîr-u Mukatil b. Süleyman*, (thk. Abdullah Mahmut Şehhâte, y. y.: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1423) c. II, s. 348; İbn Atıyye, *Muharraru'l- Vecîz*, c. IV, s. 438.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1407) c. III, s. 102.

⁴⁶ Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut: Dâr-u'l-Fikr, 1420), c. VII, s. 408.

⁴⁷ Bkz. Tâhâ 20/62, Enbiyâ 21/3, Mücâdele 58/ 8,10, İsrâ 17/47.

tarafından caydırılmak, kalplerine şüphe sokulmak, ölümlle korkutulmak istendiği ifade edilir.⁵²

Dolayısıyla *müşâvere* konusunun savaş olduğu söylenebilir. Fakat *müşâvere* emrinin başka emirleri takiben gelmesi düşündürücüdür. Bu konu hakkında görüş bildiren bazı müfessirler önemli açıklamalar yapmışlardır. Bir gurup müfessire göre bu emirler zamansal anlamda tadrîcilik ifade eder. Yani önce Nebî'nin affetmesinin istenmesi, sonra bağışlanmaları için dua etmesinin hatırlatılması, sonra da kendileriyle müşaverede bulunmasının emredilmesi, sahabenin müşavere için tadrîci olarak hazırlatıldığıının ifadesi olarak değerlendirilmiştir.⁵³ “فَاعْفُ عَنْهُمْ” - Fa'fü anhüm” ifadesi ile Hz. Peygamber'in şahsına yönelik yapılmış hataları bağışlaması emredilmiş, “وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ / vestağfir lehum” emriyle ise inananların Allah'ın hakkına ait konularda işledikleri cürümlerden ötürü bağışlanmaları için dua edilmesi talep edilmiştir.⁵⁴ İbn Atıyye (ö. 546) ise bu ayetlerde zamansal bir tertipten ziyade emirlerde tadrîciliğin varlığına işaret etmiştir. Ona göre: “Bu apaçık tadrîci bir emirdir. Onları affetme emri, Hz. Peygamber'e mahsustur. Sen onları affettiğinde, Allah'tan onların bağışlanmasını dile, bu dereceye ulaştıklarında da artık istişare için ehil hale gelmişlerdir.” Fakat emirde tadrîcilik lafızdan çıkmaz. Ona göre bu hikmet, emirlerin bazısının bazısı üzerine takdimiyle ortaya çıkar. Affet emri, onların üzerindeki Hz. Peygamber'in hakkını düşürmüştür. Hz. Peygamber'in onlardan râzı olması ve onları sorumlu tutmaması bunun delilidir. Yine Allah'ın bağışlaması için onlar adına istiğfar dilemesi, onların bağışlanmalarını sağlamak, Allah ve Resûlü'nün rızâsını elde etmek içindir. Onlardan bu hatalar giderildiğinde ise muhabbet ve nasîhat dostluğu için ehil olduklarını ilan anlamında onlarla müşâvere etmesi emredilmiştir. Zira bir kimse sevgi, akıl ve tecrübesine güvenmediği kimselerle istişâre etmez.”⁵⁵

İbn Atıyye'nin ve bir grup âlimin yorumları, sahabenin derece derece *müşâvere ehli* olma seviyesine yükseltildiğini ifade ederken, Allah'ın yönlendirmesiyle psikolojik olarak hazır hale getirilen ve belli bir keyfiyete ulaştırılan *müşâvere ehlinin*, gelecek nesiller için de model alınması yönüyle dikkat edilmesi gereken şeyleri göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca hata eden insanların bir kalemde çizilip atılmaması, hatalarının yüzlerine vurulması yerine bağışlayıcı olmanın tavsiye edilmesi, üstelik kendileriyle *istişâre* edilmesiyle de onurlandırılması, onların kendi suçluluklarının altında bırakılıp ezilme ve sinmelerine fırsat verilmemesi, özellikle gençlerin ânî kararlarıyla ortaya çıkan olumsuzlukların nasıl tolere edilebileceğine dair bir davranış modeli sunmaktadır. Şu halde *müşâvere*, Allah'ın iradesine en uygun kararın çıkması için sadece bir fikir alışverişi olmamakta, aynı zamanda insanlara onur kazandıran bir müessese vazifesini üstlenmektedir.

⁵² Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, c. VII, s. 414-415.

⁵³ Kurtubî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an* c. XVI, s. 38.

⁵⁴ Taberî, *Tefsîr-u Taberî*, c. III, s. 202.

⁵⁵ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîr-i Kitâbi'l-Aziz*, (y. y.: el-Meclisu'l-İlmî bi'l-Fas, 1977), c. III, s. 280.

Bu süreç kırgın gönüllerin tamirine, sahip oldukları dînî ve kültürel değerlere içtenlikle bağlanmalarına yardımcı olacaktır. Müşavere emrinden önceki psikolojik hazırlık aşamaların da bu süreçte gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Çünkü *müşâvere etmek, onurlandırmak* anlamına geldiği gibi *affetmek, merhametli olmak, başışlanmaları için dua etmek* de onurlu bir davranıştır.

- b. “(...) وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ .../... Ve emruhum şûrâ beynehum (...)” (Şûrâ 42/38)

*Müşâveren*in bir toplumun sahip olduğu üstün bir meziyet olarak takdim edildiği bu ayetin nuzûl sebepleri insanlık için önemli böylesi bir vasfın belirli zümrelere tahsis edilemeyeceği gerçeğinin altını çizer. Çünkü bu vasfı belirli bir zümre ile var olup yine onunla beraber yok olmuş değildir. Rivayete göre onun varlığı insanoğlu yaratılırken tesbit edilmiştir. Fakat bu vasfın olması gerektiği gibi topluma kazandırılması için bir toplumun öne çıkarılması ve övülmesi gereklidir. Söz konusu toplumun henüz iman etmemiş Medineli Ensar olması veya hicret öncesi Medine’de iman eden Akabe Ehli⁵⁶ ya da Resûlullah döneminde yaşayan mü’minler olması⁵⁷ durumu değiştirmez. Ayetin o andaki muhatabının kim olduğu vahyin nihâi gayesi açısından önemli olmadığına göre önemli olanın kalıcı olarak yerleştirilmek istenen şey olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise, *şûrâ* ilkesinin kendisidir. Çünkü *şûrâ* ferdî ve toplumsal özgürlüklerin koruyucusudur.⁵⁸

Şûrâ ifadesinin geçtiği ayetin siyak ve sibakına bakıldığında da şûrânın mü’minlere ait vazgeçilmez ve genel bazı vasıflar arasında yer aldığı görülür. Bu vasıflar: Allah’a iman, tevekkül, infak, büyük günahlardan ve İslam Dininin hoş karşılamadığı şeylerden kaçınmak, Rab’lerinin imana, namaza, *müşâvereye* davetine hemen icabet etmek, hak ararken haddi aşmamak, Allah’ın razı olmadığı bir tutum içine girmemektir.⁵⁹ Bu vasıflar nuzul döneminde hakkıyla temsil edilmiştir. Özellikle *şûrânın* hassasiyetle Hz. Peygamber ve ashâbı tarafından uygulandığı Ebu Hayyan (ö.745/1344) tarafından dile getirilmiştir. Çünkü *şûrâ* kelimesinde birbirini sevme, dayanışma, hayır üzerine içtima anlamları vardır. Şüphesiz Resulullah da

⁵⁶ Âlûsî (ö.1270) ısrarla, ilgili ayetin *Ensar* hakkında indiğini belirtmiştir. Allah Teâlâ onları Resulünün diliyle kendisine imana ve itaate çağırılmış onlar da hemen bu çağrıya icabet etmişlerdir. Bu durumları sebebiyle Allah Teâlâ tarafından “işleri aralarında şûrâ iledir” ifadesiyle övülmüşlerdir. Ayrıca Âlûsî, umûmî ifadelerden sonra bu şekilde husûsî bir ifadenin gelmesinin *Ensar*’ın tereddütsüz olarak gerçekleşen imanlarının şerefini beyan etmek için olduğunu söyler. Çünkü bu tarz bir ifade ile de onlar yine senâ edilmiş olur. Ayetin Mekkî olduğu kabul edilirse de o takdirde *Ensar*’dan murat hicretten önce Medine’de iman edenlerdir. Diğer bir ifadeyle Akabe Ehlidir.” Mahmut Ebu’l-Fadl el-Âlûsî, *Rûhu’l-Maânî fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s- Seb’ul-Mesânî*, (Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Türâsîl-Arabiyyi, ts.), c. XVIII, s. 286.

⁵⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. VII, s. 210.

⁵⁸ Tevfik eş-Şâvî, *Fıkhü’s-Şûrâ ve’l-İstişâre*, 1.bs. (y. y: Daru’l-Vefâ, 1992), s.291-355.

⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, c. IX, s. 603-604.

harp maslahatını ilgilendiren işlerde müşavere yapıyordu. Sahabe de böyle idi.”⁶⁰

Netice itibariyle, hedeflenen gerçeğin bir topluluğu öne çıkarmak, onları diğer insanlar nezdinde yüceltmek olmadığı, asıl amacın şûrâ gibi önemli bir birlikte yaşam ilkesinin insanlığa kazandırılması ve yaygınlaştırılması olduğu görülebilmektedir. Bu ilkenin bir örf ve toplumsal yaşam tarzı olarak İslam öncesi Arap toplumunda mevcut olduğunu kaynaklar ifade etmektedir. En temel kaynak Kur'an, İslam öncesi toplumlarda kabul görmüş müşâvere ilkesine değişik kavramlar çerçevesinde yer vermişti. Kur'an-ı Kerim dışındaki kaynakların verdiği haberler de bu ilkenin İslam öncesi Arapları tarafından bilindiğine ve uygulandığına şahadet eder niteliktedir. Meselâ o dönemin aşiret meclislerinde müşâvere tatbik edilmiştir. Yine Mekke'nin şehir yönetiminde müşâvere yeri olması yönüyle Daru'n-Nedve'ye oldukça büyük önem verilmiştir.⁶¹ Şûrâ aslında sadece Arap aşiretlerinde değil İslam öncesi İbrânî ve Fenikeli aşiretlerin de bildikleri bir yönetim şeklidir. Hatta Arapların bunlardan etkilendikleri de söylenir.⁶² Hal böyle iken Kur'an, insanlık için fayda sağlayan, insan itibârını, onurunu koruyan, ferdî, ailevî ve de toplumsal hürriyetin alameti ve garantörü⁶³ sayılabilecek bu ilkeyi tavsiyeleri arasında zikretmiş olması şaşırtıcı değildir. Zira Kur'an'ın hedefi ferdî, aileyi ve toplumu haklar ve birlikteliğin sağlanması konusunda korumaktır.⁶⁴

Ferdî hakların gündeme geldiği bir diğer şûra ayeti de müstakil bir başlık altında inceleyeceğimiz Bakara 2/233'dür. Bu ayet bir bebeğin süt emme hakkından mahrum bırakılmayacağını en önemli dînî - hukûkî delîlidir. Bebeğin en temel hakkı olan süt emmenin belirtilen süre içinde sağlanması, bu sürenin tamamlanmasını beklemeden bebeğin süttten kesilmesi konusunda karar vermek için anne-babayı birlikte karar vermeye yönlendirmesi sebebiyle⁶⁵ ayet önemli bir hak garantörü olarak düşünülebilir. Çünkü bebek hakkı, insan hakkıdır. İnsan hakkına sahip çıkmak onu korumak da insan onurunu korumak anlamına gelmektedir.

- c. “ (...) فَإِنِ ارَادَا فِضَالًا عَنِ تِرَاضٍ مُنْهُمَا وَتَشَاوَرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا .../... Ve fısâlin an terâdin ve teşâvurin felâ cünâha aleyhimâ” (Bakara 2/233)

Eşlerini boşayan kocalara, eşleri hususunda iyi muameleyi tavsiye eden iki ayetten sonra yer alan Bakara 2/233. ayet bu mevzunun bir uzantısı olarak

⁶⁰ Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhîr fi't-Tefsîr*, c. IX, s. 484; Benzer şekilde İbn Kesir de Şûra 42/38 de geçen şûrâ ehlinin Allah Resûlü ve sahabe olduğunu söyler. Bkz. İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, c. VII, s. 211.

⁶¹ Yakup Muhammed el-Müleycî, *Mebdeu's-Şûra Fi'l-İslâm*, (el-İskenderiyye: Müessesetü's-Sekâfeti'l-Câmiati, ts.), s.68-72.

⁶² el-Müleycî, s. 66-77.

⁶³ Tevfik eş-Şâvî, *Fıkhü's-Şûrâ ve'l-İstişâre*, s. 7-35.

⁶⁴ Bkz. Muhammed Abdu'l-Kâdir Ebu'l-Fâris, *Hükümü's-Şûrâ fi'l-İslâm ve Neticetühâ*, 1. bs., (y. y: Dâru'l-Furkân, 1998), s.19-87.

⁶⁵ İkiyâ Herrâsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Thk.: Mûsâ Muhammed Ali, İzzet Abdüatiyye,1405), c.I, s.193.

boşanmış eşlerden bahsederek konuya başlamaktadır. Ayette emzirmeyi tamamlamak isteyen anneler için süt emme süresinin yirmi dört ay olduğundan, babanın örfe uygun olarak eş ve çocuğun ihtiyaçlarını karşılama zorunluluğundan, anne-babanın çocuğu sebebiyle zarara uğratılmaması gerektiğinden, anne ve babanın karşılıklı rıza ve istişâre ile çocuğu süttten kesebilme imkanına sahip olduklarından ve ücreti ödendiği takdirde çocuğun bir süt anneye emzirtilebileceğinden bahsedilir. Ayette vurgulanan başlıklar böyle olmakla birlikte ayet genel manada şu hakikati dile getirmektedir. “Ne anne-baba (boşanmış olan) çocukları sebebiyle ne de çocuk anne-babası yüzünden zarar görmemelidir.”⁶⁶Bunu temin edecek olan unsurlar, iki tarafa çözüm olarak sunulan karşılıklı rıza (terâdın) ve birlikte karar verme/teşâvurin’dir. Bebeğin iki seneden önce süttten kesilmesinin anne babanın rıza ve müşâverelerine bağlanması bebeğin ebeveynin her herhangi birisinden gelebilecek zarara karşı korunmasıdır. ⁶⁷Yani hem sınırlandırılmış iki yıllık süt emme süresi içinde anne-babanın tartışmasını önlemek hem de iki yıldan önce sonlandırılacak süt emme süresinin kolaylıkla çözüme kavuşması için karşılıklı rıza ve müşâvereye yönlendirmek istenmiştir.⁶⁸ Bu ifadelerden bebeğin muhtaç olduğu süttü sorunsuz bir şekilde elde etmesinin sağlıklı ortamını oluşturmak kastedildiği de anlaşılabilir. Bu sürenin iki yıldan ziyâde bebeğin ihtiyacına göre şekilleneceğini belirten imam Şâfiî’nin yorumu da bebeğin sağlıklı süt emmesini sağlamaya yöneliktir. Şöyle ki: “Süt emmeyi tamamlamak istemekten kasıt, bebeğin ihtiyacına göre tamamlamaktır. Dolayısıyla bunun sınırı iki yıl olmayabilir. Süttün ter kibinin zayıf olması bu süreyi iki yılın üzerine de taşıyabilir.”⁶⁹ Dolayısıyla İmam Şâfiî’nin düşüncesinin odak noktasını yine bebeğin sağlığı oluşturmaktadır.

Netice itibariyle Bakara 2/233. Ayet önemli aile hukuku kavramlarından olan er-rada’/süt emme ve buna bağlı olarak bebeğin süt emme hakkının nasıl tahakkuk ettirileceği ve nasıl sonlandırılacağı konusunda önemli iki kavram sunmaktadır. Bunlar, “terâdın ve teşâvurin” ifadeleridir. Bu kelimelerin aile içi problemlerin çözümünde genel bir ilke veya yöntem olarak kullanılmasının akıl- mantık yönünden bir sakınca oluşturmayacağı kanısındayız. Aynı zamanda anne-baba ve bebeğin birbirleri sebebiyle zarar görmesini engellemek şeklinde insan onuru ve şerefini korumak için üretilmiş bir değer olduğu söylenebilir.

⁶⁶ “...لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ...” Bakara 2/233 ayetindeki bu ifadeden aile fertlerinin her birisinin tek tek birbirleriyle zarara uğratılmaması anlaşılmalı birlikte, oluşabilecek zararın her hal-ü kârda bebeğe döneceği de anlaşılmalıdır. Bu ifadenin ayrıntılı incelemesi için bk. Fahrüddîn er-Râzi, *Mefâtihu’l-Gayb* 3.bs. (Beyrut: Dâr İhyâi’l-Türâsi’l-Arabiyyi, 1420), c. VI, s.462.

⁶⁷ Râgıb el-İsfehânî, *Tefsîru’r-Râgıb el-İsfehânî*, 1.bs. (thk. Muhammed Abdü’l-Azîz Besyûnî, Tanta: Külliyyetü’l-Âdâb, Câmiatü Tanta, 1999), c.I, s.483.

⁶⁸ Fahrüddîn er-Râzi, c. VI, s.459.

⁶⁹ Fahrüddîn er-Râzi, c. VI, s.460.

Bu aşamada şûrânın sözcük ve terim anlamlarına, onun nezâiri/benzerleri durumundaki kullanımlarına hatta ıstılahî yönüyle kullanımına işaret eden Kur'an ayetlerine ve bunların insan onuruyla alâkalarına dair tesbitler ifade edildi. Hadislerde şûrâ-onur ilişkisini yansıtacak rivâyetleri ise ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

D. İnsan Onuru- İstişâre İlişkisine Sünnet'ten Yansıyanlar

Hiz. Peygâmbere, hayatında istişâreyi en çok uygulayan kimse idi, o yaşamıyla istişârenin önemine vurgu yaptığı gibi, şu sözlerle de istişâreye dikkatleri yöneltmiştir. "Allah'a imandan sonra aklın başı insanları sevmek ve meşveretten müstağnî kalmamaktır. Çünkü dünyada ehl-i ma'rûf ahirette de ehl-i ma'rûftur; dünya'da ehl-i münker ahirette de ehl-i münkerdir."⁷⁰ Meşveretin iyiliğe/ma'rûfa/mutluluğa kapı açtığı hususunu ise "Meşveret eden kimse asla mutsuz olmaz, bir görüşle yetinen kimse de mutlu olmaz"⁷¹; "Müşâvere eden kavim ancak işlerinin en doğrusuna erişirler."⁷² sözleriyle belirtmiştir.

Hiz. Peygamber'in savaşta barışta, ailevî konularda istişâre örnekleri çokça görülür. Sadece bu üç başlık aslında müstakil bir çalışma vüsatindedir. Bu sebeple konuyu mümkün olduğu kadar çarpıcı örneklerle sınırlandırmak istiyoruz. Amacımız tarihî verileri olduğu gibi nakletmek değil, istişâreye neden ihtiyaç duyulduğunu, hikmetlerinin neler olabileceğini anlamaya çalışmaktır.

Bedir gazvesini ele aldığımızda öncesi, esnası ve sonrası itibarıyla Hiz. Peygamber'in gazvenin üç aşamasında ashabıyla istişâre yaptığı görülür. Savaş kararını verme, Mekke'den çıkıp müşrikleri Bedir kuyularında karşılama⁷³, savaş sonrası Bedir esirlerine nasıl muamele edileceği⁷⁴ hususlarında izleyecekleri siyasetin ne olacağına, ashabının görüşlerini dinleyerek karar vermiştir. Kararlarında dayatıcı olmamıştır. Müsteşir (danışan) olarak amacının, "görüşlerin ihtilafına imkân nisbetinde muttalî olmak, Allah'ın rızasına uygun çözüm yolunu tesbit etmek ve alınan kararı Allah'a tevekkül ederek uygulamak" olduğu⁷⁵ bilincindedir. Bu bilincin en önemli yansımalarından birisi de Bedir Gazvesi olmuştur. Çünkü Bedir

⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed ibn el-Huseyn ibn Ali El-Beyhakî, *Sünenü'l-Kübrâ ve Fî Zeylihî el-Cevheru'n-Nakıyyu*, (Haydarabad: Meclis-ü Âirati'l-Meârifî'n-Nizâmîyyeti'l-Kâineti fi'l-Hindi, ts.), c. X, s. 109.

⁷¹ Muhammed ibn Sellâme ibn Ca'fer ebû Abdillâh El-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, (thk. Hamdî ibn Abdül-Mecîd es-Selefi, Beyrut: Müessesetür-Risale, 1986), c. II, s. 6.

⁷² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, c. VI, s. 207, Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, (Ahlak Hadisleri), (Terc. ve Şerh: Fikri Yavuz, İst: Sönmez Neşriyat, 1979), c. I, s. 271-275.

⁷³ Ekrem Diyâü'l-Ömerî, *es-Sîratü'n-Nebeviyyetü's-Sahîhatü Muhâveletün li Tatbîk-i Kavâidi'l-Muhaddisîn fi Nakdi Rivâyâtî's-Sirati'n-Nebeviyye*, 6. bs., (Medine-i Münevverâ: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hükm, 1994), c.II, s. 359.

⁷⁴ Takıyyuddin Makrîzî, *İmtâ'u'l-Esmâ bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ehvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, (thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), c. IX, s. 243.

⁷⁵ Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu's-Sîret'in-Nebeviyye* 25. bs. (Dimeşk: y.y., Daru'l-Fikr, 1426), s.160.

Gazvesinde Muhacir ve Ensar birlikte savaşmıştır. Esas itibariyle savaş Muhacirlerin savaşdır. Çünkü Medine’de bıraktıkları mallar Müşrikler tarafından müsâdere edilmiştir. Bu malların geri alınması düşüncesi muhacirlerin aklının bir köşesinde daima varlığını sürdürmüştür. Mekkeli ticaret kervanının Bedir’den geçeceğinin öğrenilmesi bu dürtülerini kamçulamıştır.⁷⁶ Ancak Medineli Ensâr’ın verdiği söz, Hz. Peygamberi Medine’de korumaktı. Savaş ise şehir dışında idi.⁷⁷ Hz. Peygamber bu durumda Ensar ile *istişâre* etmeye karar verdi. Arkasına aldığı toplumunun savaş konusundaki niyetini öğrenmek istedi. Hz. Ömer ve Ebubekir’le *istişâre*ye başladı. Sonra Mikdâd b. Amr b. el-Esved’in “Bizimle Berkü’l-Gimâd’a⁷⁸ yürüsen seninle oraya varıncaya kadar birlikte savaşırız.”⁷⁹ sözünün üzerine insanlar duygulandı ve sustu. Hz. Peygamber, “Bana niyetlerinizi, görüşlerinizi bildiriniz” anlamında Ensâr’ı kastederek " أشيروا عليّ " / Eşîrû aleyye eyyühennâs" buyurdu. Sâd b. Muaz bu hitabın kendilerine olduğunu anladı ve niyetlerinin peygamberin emrettiği yönde olacağını açıklayan konuşmasını yaptı.⁸⁰ Ensâr’ın teslimiyetini de test ettikten sonra savaş kararı veren Nebî (as.) Bedir kuyularına geldiğinde savaşta stratejik bir konum belirleme gayesi ile yine ashabıyla *istişâre* yapmış, kuyuların bir tanesi hariç diğerlerinin kapatılması şeklindeki Hubâb ibn Münzir’in görüşü isabetli görülmüş ve “Harb hiledir”⁸¹ buyurmuşlardır. *İstişârenin* gerçekleştiği üçüncü kısım Bedir esirlerine ne yapılacağı konusudur. İbn Abbas’ın belirttiğine göre Hz. Peygamber Bedir esirleri konusunda ilk önce Ebûbekir, Ömer ve Ali’yi aramış ve görüşlerini sormuştur. Ebûbekir esirlerin herkes ile karâbeti olan kimseler olduklarını, bu sebeple onlardan fidye alınmasının daha doğru olacağını, bu sayede İslam’a ısındırılmalarının da mümkün olacağını belirtmiştir. Ömer ise onların inkâr edenlerin elebaşları olduklarını ve öldürülmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Hz. Peygamber Ebûbekir’in görüşünü tercih etmiş ve uygulamıştır. Fakat sonrasında gelen ayet⁸² Ömer’in görüşünün isabetini ortaya koymuş olsa da *istişâre* ile verilmiş bir karardan dönülmemiştir.⁸³ Hz. Peygamber’in Bedir savaşındaki *istişâre*lerinden insan onuruna uygun çok önemli yansımalar olmuştur. Bu yansımalar şöyle ifade edilebilir: Hz.

⁷⁶ Ahmet Galûş, *es-Sîratü’n-Nebeviyye ve’d-Da’vetü fi Ahdi’l-Medenî*, (y. y.: Müessesetü’r-Risâle, 2004), s. 253.

⁷⁷ Ahmet Galûş, s. 258.

⁷⁸ Berkü’l-Gimâd, Mekke ve Yemen arasında ticari ve stratejik önemi olan tarihî bir mevki, yer. Bkz. <http://www.al-madina.com/article/153259/>.

⁷⁹ Bkz. Ahmet Galûş, s.258.

⁸⁰ Süleyman b. Musâ el-Humeyrî, *el-İktifâü Binâ Tadammenehû Min Megâzi Resûli’l-Allah ve’s-Selâseti’l-Hülefâi*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1420), c. I, s.327, Ahmet Galûş, s. 258.

⁸¹ el-Humeyrî, c. I, s. 331, Ahmet Galûş, s.258.

⁸² Enfal 8/67-69.

⁸³ İbn Hişâm, Abdülmelik, *es-Sîratü’n-Nebeviyye* (thk. Mustafa Saka, İbrahim el-Ebyârî, Abdü’l-Hafız eş-Şelebî, Y.y: Şeriketü Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdühü bi Mısır, 1955), c. I, s. 676 ; Ebû Amr, Muhammed b. Hamd es-Sûyânî, *es-Sîratü’n-Nebeviyye Kemâ Câet fi’l-Ehâdisi’s-Sahîha*, (y.y: Mektebetü’l-Abikân, 2004), c. II, s.127.

Pegamber bir devlet başkanı ve de savaş komutanı olarak despotik kararlar vererek ashabını zorla savaşa sürüklemekten kaçınmıştır. Akabe Biatlarında kendisine destek sözünün arkasına sığınıp onları istemeye hazır olmadıkları bir sorumluluğun altına sokmak istememiş, kendisine olan güvenlerini zedeleyecek kararlar almamıştır. Sonradan gelişen bir savaş için destek olup olamayacaklarını dikkate almak için Ensar'ın ileri gelenleriyle *istişâre* yapmış ve düşüncelerinin rengini ortaya koymalarına imkân tanımıştır. Savaş gibi toplumun tamamını ilgilendiren konularda bireysel tutum sergilemekten mümkün olduğu kadar kaçınmış, toplumun tavrı ne yönde ise ona göre kararları şekillenmiştir. Toplumda rey ehli kimselerin onayını almaya özen göstermiştir. Bir komutan olmakla beraber savaş hilelerini iyi bilen ashabının görüşüne değer vermiş ve uygulamıştır. Şefkat ve merhamet peygamberi olması sebebiyle de kararlarında merhamet eksenli olanları tercih etmiştir. Bedir örneğinde olduğu gibi Uhud⁸⁴, Hendek⁸⁵, Hudeybiye Musâlâhası⁸⁶ vb. konularda da Hz. Peygamber bu ilkeyi uygulamaktan geri durmamıştır.

Hz. Peygamber toplumu ilgilendiren savaş harici durumlarda da örnek bir yönetici profili çizmiş, tebâsının isteklerini *istişâre* ile çözüme kavuşturmuştur. Ezân-ı Şerifin Kabûlü⁸⁷, Habeşistan'a Hicret⁸⁸, ve Resûlüllah'ın Mühür Edinmesi⁸⁹ konuları *istişâre* ile karar verilen dîni toplumsal konulardan bazılarıdır.

Peygamberin hayatında kişisel ve toplumsal konularda *istişârenin* vazgeçilmez bir ilke oluşu gerçeği kendisini ifk hadisesinde de göstermiştir. Hz. Peygamber eşi Hz. Aişe'ye atılan iftirânın kasvetli gölgesinde kalıp, muhatabının onur ve haysiyetini zedeleyeci bir tavır sergilememiş, sabırla eşi hakkında gelecek hükmü beklemiş, bu arada çevresindeki ashabıyla durumu *istişâre* etmiştir. Ashabıyla *istişâresinden* edindiği bilgiler onun iffetine olan güvenini bir kat daha artırmıştır.⁹⁰ İfk olayında Peygamber nihâî kararını *istişâre* sonucuna göre değil vahyin aydınlığında vermiştir. Yani Hz. Aişe'nin iffetini vahiy tasdik etmiştir. Ama etrafını kuşatan iftira saldırılarına karşı akıl ve gönül dünyasını, *istişâre*, *sabır*, *güven* ve *tevekkül* zırhına bürünerek koruyabilmiştir. Bu insana yakışan onurlu bir duruş ve davranıştır.

⁸⁴ Bkz. Muhammed b. Ömer b. Mübarek, (Behrak), *Hadâiku'l-Envâr ve Metâliu'l-Esrâr fî Sîrati'n-Nebiyyi'l-Mühtâr*, (thk. Muhammed Gassân Nasûh Özkûl, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1419), s.308, el-Bûtî, *Fıkhü's-Sîre*, s.177; İbrahim b. Muhammed el-Alî eş-Şiblî el-Cüneynî, *Sahîhu's-Sîrati'n-Nebeviyyeti*, (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1995), s. 202.

⁸⁵ Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *es-Sîratü'n-Nebeviyye-Arz-ı Vakaig ve Tahlîl-i Ehdâs*, (Beyrut:2008), s. 594.

⁸⁶ es-Sallâbî, s. 680.

⁸⁷ Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, c. V, s. 529.

⁸⁸ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Y.y.: Daru't-Tavku'n-Necât,1422), c. V, s. 49.

⁸⁹ Es-Süyanî, *es-Sahîhu min Ehâdisi'n-Nebeviyye*, (Y.y.: Medâru'l-Vatan, 2011), s.421.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. El-Vâkîdî, *Megâzî*, (thk. Marsidan Jons, Beyrut: Daru'l-İlmî, 1989), c. II, s.426 Es-Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr*, (eş- Şirketü's-Şerkiyye li'l-İ'lânât, 1971) s. 204; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şâfiî, *Tehzîbü'r-Riyaseti ve Tertîbü's-Siyâseti*, (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, (thk. İbrahim Yusuf Mustafa Acv, ts.) s. 181.

Müşâvere konusunda dikkatle incelenmesi gereken bir diğer önemli husus müşâvirdir. Yani kendisine danışılan kişi. Bilgi kaynaklarının kirlendiği günümüzde doğru bilgiyi, danışmanlığı alabilmek ve insan onuruna yakışır bir iletişim kurabilmenin zorluğu bu konunun önemini ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber de asırlar öncesinden bu konunun önemine değinen açıklamalarda bulunmuştur. *Müsteşârın* vasıflarını önemseyen Peygamber şunları söylemiştir: “(...) Müsteşâr emîn/güvenilir kimsedir, sen bundan al, çünkü onu namaz kılarken görmüştüm.”⁹¹ Bu rivayette güvenilir olmanın altı çizilirken *namaz kılıyor olmak* da müsteşarlar arasında tercih sebebi olduğu dikkatlere arz edilmiştir. İbn Vehb’in (ö.197) naklettiği bir rivayette Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Müsteşâr konuşup konuşmamakta serbesttir, ancak konuşursa nasihat etmek üzerine haktır.”⁹² Bu hakkı hayır için kullanmaz ise Hz. Peygamber’in şu şekildeki itabına maruz kalır: “İstişâre etmek isteyen kimseye doğrudan başka bir şeyi tavsiye eden, kardeşine hainlik etmiştir.”⁹³ “Doğru olmayan bir şeyi fetvâ olarak söylemişse, onun günahı fetvâ verenedir”⁹⁴ buyurmuşlardır. Bu rivayetin bir benzeri de Ebû Hureyre tarafından rivayet edilir ve şöyledir: “Kim benim söylemediğim bir şeyi bana isnad ederse ateşteki yerini hazırlasın. Ve kimden bir Müslüman kardeşi kendisiyle *istişâre* etmesini istemişse ve o şahıs da ona, doğru olmayan şeyi tavsiye etmişse kesinlikle ona ihanet etmiştir.”⁹⁵ Müsteşârın önemine ayrıca şu rivayetlerle de değinilmiştir: “*El-Müsteşâru mu'temenun*” yani *müsteşâr* kendisine güvenilen kimsedir.⁹⁶ Kendisine danışılan kimsenin açıklama yapmak gibi bir zorunluluğu olmamasına rağmen sorulan soruya cevap vermek istediğinde nasihat etmesi üzerine bir haktır.⁹⁷ “İstişâre veya müsteşârın varlığı insanlık için önemlidir. Zira Allah Teâlâ'nın gönderdiği her bir Nebî ya da Rasûl için iki tane dost/yâren var ettiğini, bunlardan birisinin ona iyiliği emrederken diğerinin münkerden nehyettiği nakledilir.”⁹⁸ Yine Hz. Peygamber'e Cibrîl, Mikâil, Ebubekir ve Ömer'in yardımcı olarak tayin edildiği, her peygambere ashabından soylu kişiler verildiği, Hz.

⁹¹ Ma'mer b. Raşid el-Ezdî, *el-Câmî*, c.XI, s.439.

⁹² İbn Vehb b. Müslim el-Misrî el-Kuraşî, *el-Câmî fi'l-Hadis*, 1. bs., (thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebu'l-Hayr, Riyad: Dâru İbn Cevzî, 1995), c. I s.396.

⁹³ Tahâvî, *Şerh-u Müşkili'l-Asar*, (thk. Şuayb Arnavut, y. y.: Müessesetü'r-Risâle, 1494), c. XI, s.76, Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, c. I, s. 849, Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1989), c. I, s. 100.

⁹⁴ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, (thk. Şuayb Arnavut, Âdil Mürşid, y.y.: Müessetü'r-Risale, 2001) c. XXXVII, s. 43; El-Hakim En-Nisâbü'rî, *Müstedrek*, (Zehebî'nin Telhîs hakkındaki Tâlikât'ı ile beraber), Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1990), c. I, s.183, 132; İshak İbn Râhûye, *Müsned*, (Medine-i Münevvere: Mektebetül- Eymân, 1991), c. I, s. 341.

⁹⁵ Buhârî, *Edebü'l-Müfred bi't-Ta'likât*, (er-Riyad: thk. Semir b. Emin ez-Zühayrî, Mektebetü'l-Maarif, 1998), c.I, s.136, Bu eseri tahkik eden ez-Zühayrî, rivayetin “(...) Ve kimden bir Müslüman kardeşi kendisiyle...” kısmının zayıf olduğunu söylemiştir.

⁹⁶ Ma'mer b. Ebî Râşid El-Ezdî, *el-Câmî*, (thk. Habibürrahman el-A'zamî, Beyrut: Meclisü'l-İlmî bi Pakistan, 1403), c. XI, s. 439.

⁹⁷ İbn Vehb el-Misrî, el-Kuraşî, *El-Camî li Hadîs li İbn Vehb*, (thk. Hasan Hüseyin Muhammed Ebu'l-Hayr, Riyad: Dâr-u İbn Cevzî, 1995), c. I, s. 396.

⁹⁸ Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, c. I, s. 99.

Peygamber'e de ashabından on dört soylu arkadaş verildiğinden bahsedilir.⁹⁹Hamza, Ca'fer, Ali, Hasan, Hüseyin, Ebubekir, Ömer, Mikdât, Abdullah b. Mes'ûd, Ebu Zer, Huzeyfe, Selman, Ammâr, Bilâl, Hz. Peygamber'in kendileriyle en çok *istişâre* ettiği bu on dört kişidir.¹⁰⁰

Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Peygamberler, Allah'tan vahiy alabilen kimselerdir. Öyleyse neden insanların görüşüne ihtiyaç hissetsinler?

Bu sorunun cevabı *istişâre*nin faaliyet alanının beyânında gizlidir. *İstişâre* daha önce de açıklandığı üzere hakkında nassın bulunmayan dünyevî işlerde yani Kur'an ve Hadis'ten hüküm bulunmadığı durumlarda müracaat edilen bir ilkedir. Hakkında hüküm bulunan durumlar Kur'ân ve Hadis'le sınırlı olduğundan sınırsız insan ihtiyaçlarına çözüm bulmak için icmâ, kıyâs vb. yöntemlerle hükümler üretilmiştir. Bunların da yeterli olmadığı durumlar söz konusu olduğunda özellikle sosyal hayatın gereksinimleri için *istişâre* vazgeçilmez bir unsur olarak görülmüştür.¹⁰¹

Sonuç

Şe-ve-ra, kökünden türemiş ve yakın anlamlı kelimeler olan *şûrâ- meşveret-istişâre* bireysel, sosyal yaşam ilkesi olarak, insanın yaratılışına uzanan bir mâziye sahiptir. Kur'an-ı Kerim ile birlikte İslâm öncesi Arapların âşinâ oldukları *şe-ve-ra-* fiili ve türevleri zâhirî anlamından alınıp, kavramsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Nüzûl sürecinde bu kök fiilden *şûrâ* ve *teşâvür* üretilmiş ve Kur'an ayetlerinde kullanılmıştır. Sahih Sünnette de bu kavramlara *istişâre* eklenmiştir.

Kur'ân'ı-Kerim ve Sünnet-i Nebi'ye bakıldığında bu kelimelerin savaş, devlet yönetimi, alevî konular ve bireysel sorunların çözümünde *bilgi sahibi ehil kişilerden bilgi almak, kararları ortak aklın ürettiği doğruya göre almak, teb'ânın nabzını tutmak, gönülleri tamir etmek, kişilere değer verildiğini hissettirmek* gibi amaçlara yönelik kullanıldığını görmekteyiz.

Bu çalışmada özellikle *şûrânın* bir danışma organı olarak çalışmasından ziyade danışmanın ferdî boyutta danışan kişilerin gönlünü alma, nabzını kontrol etme, değer verme, kısacası insana hak ettiği onuru gereği davranma ilkesinin bir tezâhürü olması açısından bakılmaya çalışılmış, tesbitler bu zaviyeden yapılmış ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Hata eden, söz dinlemeyen ve işlediği suçun ağır travması altında ezilen insanların kendilerine değer verildiğinin hissettirilmesi (görüşlerine müracaat edilmesi), suçlarının bağışlandığının bildirilmesi, söz konusu insanların topluma kazandırılmasında, yalnızlaşmasının önlenmesinde önemli bir rol üstlenebilir.

Lîder pozisyonundaki insanların sorumluluğu altındaki kimselerin niyetlerini bilmeden onlar adına önemli kararlar almaktan çekinmeleri gerektiği, bunun önemli bir vebâl olduğu, bu vebâlden ancak onların niyetlerini deşifre edici

⁹⁹ Suyûtî, *Enmûzecü'l-Lebîb fi Hasâisi'l-Habîb*, (Cidde: y.y.,1406) s.66.

¹⁰⁰Ahmed ibn Hanbel, *Müsned*, 1.bs., (thk. Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: Dâru'l-Hadis,1995), c. 2, s. 125.

¹⁰¹ *Şûrânın* faaliyet alanı için bkz. El-Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Mehdî, *eş-Şûrâ fi'ş-Şerâti'l-İslâmiyye*, (y.y.: Mektebetü'l-Mehâmî, 2006), s.43-152.

bir davranış olan müşâvere ile kurtulmanın mümkün olabileceği anlaşılmaktadır. Müşâvere, alınan kararlarda sorumluluğun paylaşılmasını gerektireceğinden sonuçtan mutlu olmayan kimse de olmayacaktır. Aynı zamanda bu yöntem, önderleri, kendisine güvenen kimselerin güvenlerini kötüye kullanmaktan da koruyacaktır. Teb'ânın nabzının tutulması, kendilerine değer verildiğinin hissettirilmesi açısından da önemlidir.

Eşler arasında ortaya çıkabilecek olumsuz durumlardan hem eşlerin kendilerini hem de çocukları zarara uğramaktan korumuş olacaklardır. Zîra ailenin geleceği konusunda bireysel karar verilmiş olunmayacak, karşılıklı rıza ve anlaşmaya bağlı olarak sorunlar çözüme kavuşturulmaya çalışılacaktır.

İnsanlar arasında güven probleminin azalmasına katkı sağlayacak, bireylere sorumluluk bilinciyle hareket etme şuuru kazandırılacaktır.

Kaynakça / Reference

Ahmet Galûş, es-Sîretü'n-Nebeviyye ve'd-Da'vetü fî Ahdi'l-Medenî, y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, es-Sîratü'n-Nebeviyye-Arz-ı Vakâig ve Tahlîl-i Ehdâs, Beyrut:2008.

Âlûsî, Mahmut ebu'l-Fadl, Rûhu'l-Maânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî, Beyrut: Dâr-u İhyai't-Türâsil-Arabiyyi, ts.

Buhârî, Edebü'l-Müfred bi't-Ta'lîkât, er-Riyad: thk. Semir b. Emin ez-Züheyri, Mektebetü'l-Maarif, 1998.

Buhârî, Edebü'l-Müfred, (Ahlak Hadisleri), çvr. ve Şerh: Fikri Yavuz, İst: Sönmez Neşriyat, 1979.

Buhârî, Edebül-Müfred, Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1989.

Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcma", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İst: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Ebû Amr, Muhammed b. hamd es-Sûyânî, es-Sîratü'n-Nebeviyye Kemâ Câet fî'l-Ehâdîsi's-Sahîha, y.y: Mektebetü'l-Abikân, 2004.

Ebu Hayyân, Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr, thk. Sıdkî Muhammed Cemil, Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420.

Ebû Hayyân, Esîru'd-Din el-Endülüsî, Tuhfetü'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb, thk. Semîr Meczûb, 1.bs. Mektebetü'l-İslâmî, 1983.

Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî el-Basrî, Mecâzu'l- Kur'ân, thk. Fuat Sezgin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle,1981.

- Ebu'l-Hasan el-Mursî, el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zâm, thk. Abdulhamid Hindâvî, 1.bs. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Ekrem Diyâü'l- Ömerî, es-Sîrâtü'n-Nebeviyyetü's-Sahîhatü Muhâveletün li Tatbîk-ı Kavâidi'l-Muhaddisîn fî Nakdi Rivâyâti's-Sirati'n-Nebeviyye, 6.bs., Medine-i Münevvera: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hükm, 1994.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd Ebû Nasr el- Fârâbî, es-Sihâh, thk. Şihabüddin Ebû Amr, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998/1418.
- El-Askerî, Ebu Hilâl, Furûku'l-Lugaviyye, thk. Hüsâmeddin Kudsî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- El-Begavî, Meâlimu't-Tenzîl, thk. Muhammed Abdullah En-Nemr, Osman Cuma Dâmiriyye, Süleyman Müslim El-Harş, y.y.: Dâru't-Tayyibe, 1997.
- El-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed ibn el-Huseyn ibn Ali, Sünenü'l-Kübrâ ve Fî Zeylihî el-Cevheru'n-Nakiyyu, Haydarabad: Meclis-ü Âirati'l-Meârifî'n-Nizâmiyyeti'l-Kâineti fi'l-Hindi, ts.
- el-Bikâî, Ebü'l-Hasan Burhaneddin İbrâhim b. Ömer b. Hasan, Nazmud-Durer fî Tenâsubi'l-Ây-i ve's - Süver, Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye 1978/1398.
- El-Ezdî, Mamer bin Ebî Raşid, el-Câmî, thk. Habibürrahman el-A'zamî, Beyrut: Meclisü'l-İlmî bi Pakistan, 1403.
- El-Kudâî, Muhammed ibn Sellâme ibn Ca'fer ebu Abdillâh, Müsnedü's-Şihâb, thk. Hamdî ibn Abdül-Mecid es-Selefi, Beyrut: Müessesetür-Risale, 1986.
- el-Kuraşî, İbn Vehb el-Mısırî, , El-Câmî li Hadis li İbn Vehb, thk. Hasan Huseyn Muhammed ebu'l-Hayr, , Riyâd: Dâr-u İbn Cevzî, 1995.
- el-Kurtubî, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, 2. bs. thk. Ahmed Berdûnî, İbrahim İtfiyyiş, Kahire: Dâru'l-Kutübi'l-Mısriyye, 1964.
- El-Mukâtil, Tefsîru Mukâtil b. Süleyman, thk. Abdullah Mahmut Şehhâte, y.y.: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1423.
- En-Nisâbûrî, El-Hâkim, Müstedrek, Zehebî'nin Telhîs hakkındaki Talikât'ı ile beraber, Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1990.
- Es-Sâhib, İsmail bin Abbâd, El-Muhît fi'-luga, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994.
- Es-Sûyanî, es-Sahîhu min Ehâdîsi'n-Nebeviyye, y.y.: Medâru'l-Vatan, 2011.
- Et-Taberî, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ây'i'l-Kur'ân, thk. Ahmed Muhammed Şakir, y.y.: Müessesetü'r-Risale, 2000.

- et-Tahâvî, Şerh-u Müşkili'l-Âsâr, thk. Şuayb Arnavut, y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1494.
- ez-Zebîdî, Tacu'l-Arûs, ez-Zebîdî, y.y., Daru'l-Hidâye, ts.
- Ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Amr b. Ahmed, Esâsül-Belâga, Kâhire: Dâru'l-Kütüb, 1972.
- Ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyi, 1407.
- Fahrudin er-Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb 3.bs. Beyrut: Dâr ihyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, 1420.
- Fîruzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer, Ebu Tahir, Kâmûsu'l-Muhît, Bulak: Matbaatü Miriyye, ts.
- Hüseyn Muhammed el- Mehdî, Saydü'l-Efkâr fi'l-Edebi ve'l-Ahlâk ve'l-Hükmi ve'l- Emsâl, Yemen: Daru'l-Kütüb, 2009.
- Itr, Hasan Diyâu'd-Din Muhammed, eş-Şûrâ fi Dav'i'l-Kur'anî ve's-Sünne, 1. bs., y.y: Daru'l-Buhûs, 2001.
- İbn Abbas, Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan,ts.
- İbn Ahmed, Halil, Kitâbu'l-Ayn, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrahim es-Sâmirâî, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, y. y. ts.
- İbn Arabî, Ahkâmu'l-Kur'an, Kahire: 1957.
- İbn Âşûr, Tâhir, Et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye,1984.
- İbn Atıyye, el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri Kitâbi'l-Aziz, y.y.: el-Meclisu'l-İlmî bi'l-Fas, 1977.
- İbn Fâris, Ebul-Huseyn Ahmed, Mücmelü'l-Lüga, thk. Züheyr Abdu'l Muhsin Sultan, Beyrut: Müessesetü'r- Risale, 1986.
- İbn Hanbel, Ahmed, Müsned, thk. Şuayb Arnavut, Âdil Mürşîd, y. y.: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- İbn Kesir, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, thk. Sâmi b. Muhammed Sellâme, y.y.: Dâru't-Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed ibn Mükrim, Lisânu'l-Arab, Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- İbn Râhûye, İshak, Müsned, Medine-i Münevvere: Mektebetü'l-Eymân,1991.

- İbn Seyde el-Mursî, el-Muhassas, thk. Halil İbrahim Ceffâl, Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türasi'l-Arabiyyi, 1996.
- İbn Vehb b. Müslim el-Mısrî el-Kuraşî, el-Câmi' fi'l-Hadis, 1. bs., Riyad: Thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebu'l-Hayr, Dâru İbn Cevzî, 1995.
- Komisyon, Türkçe Sözlük, Ankara: T.D.K, 1988.
- Muhammed Abdu'l-Kâdir Ebu'l-Faris, Hukmü-Şûrâ fi'l-İslâm ve Neticetühâ.1.bs., y. y: Daru'l-Furkân, 1998.
- Muhammed b. Ömer b. Mübârek, (Behrak), Hadâiku'l-Envâr ve Metâliu'l-Esrâr fî Sîrati'n-Nebiyyi'l-Mühtâr, Cidde: Dâru'l-Minhâc, thk. Muhammed Gassân Nasûh Özkûl, 1419.
- Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, Fıkhu's-Sîret'in-Nebeviyye 25.bs. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1426.
- Nisvan b. Said el-Humeyrî el-Yemenî, Şemsu'l-Ulûm ve Devâmü Kelâmi'l-Arabi mine'l-Kulum, thk. Huseyn b. Abdillâh el-Umrî, Mutahhar b. Ali el-İryânî, Yusuf Muhammed Abdullâh, 1.bs. Beyrut; Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır; Dâru'l-Fikr, 1999.
- Râgıb el-İsfehânî, Tefsîru'r-Râgıb el-İsfehânî, 1.bs. (Tanta: thk. Muhammed Abdü'l-Azîz Besyûnî, Külliyyetü'l-Âdâb, Câmiatü Tanta, 1999.
- Râgıb el-İsfehânî, er-Râgıb, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, thk: Muhammed Halil Aytânî, Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Ragıp el-İsfehânî, Müfredât Kur'ân Kavramları sözlüğü, Terc: Abdül-Bâkî Güneş, Mehmet yolcu, 3. bs., İstanbul: Çıra yay. 2012.
- Suyûtî, Enmûzecü'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb , Cidde: y.y.,1406.
- Süleyman b. Musâ el-Humeyrî, el-İktifâü Bimâ Tadammehû Min Megâzî Resûli'llah ve's-Selâsetü'l-Hülefâi, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420.
- Takyyuddin Makrîzî, İmtâ'u'l-Esma bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ehvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ', thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Tevfik eş-Şâvî, Fıkhu's-Şûrâ ve'l-İstişâre, 1.bs. (y.yok: Daru'l-Vefâ, 1992.
- Tezcan, Tuğrul, Kur'an'da Şûrâ Kavramı ve Çağdaş Yorumları, Ankara: Yayınevi Yay., 2011.
- Yakup Muhammed el-Müleycî, Mebdeu's-Şûra Fi'l-İslâm, el-İskenderiyye: Müessesetü's-Sekâfeti'l-Câmiati, ts.
- El-Kâdî Hüseyin b. Muhammed el-Mehdî, Eş-Şûrâ fi's-Şerîati'l-İslâmiyye, y.y.: Mektebetü'l-Mehâmî, 2006.

Ebû Abdillah Muhammed b. Ali eş-Şâfiî, Tehzîbü'r-Riyaseti ve Tertîbü's-Siyâseti, Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, thk. İbrahim Yusuf Mustafa Acv, ts.

El-Vâkıdî, Megâzî, Beyrut: Daru'l-İlmî, thk. Marsidan Jons, 1989.

